

การวิเคราะห์ลักษณะการแต่งอุเทนคำฉันท์

พระยาอิศรานุภาพ (อัน) แต่งอุเทนคำฉันท์ภายหลังเรื่องสุชนคำฉันท์และ
สุชนคำฉันท์ จึงมีประสบการณ์และความชำนาญในการแต่งฉันท์มากขึ้น ยิ่งกว่านั้น
พระยาอิศรานุภาพ (อัน) ยังมีจุดประสงค์ที่จะแต่งฉันท์เรื่องนี้ เพื่อทูลเกล้าฯ ถวาย
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติพระองค์อีกด้วย
ด้วยเหตุนี้จึงพยายามแต่งอย่างสุดฝีมือ และมีความประณีตบรรจงเป็นพิเศษ ฉะนั้นอุเทน
คำฉันท์จึงเป็นหนังสือคำฉันท์ที่มีค่าควรแก่การศึกษาเรื่องหนึ่ง โดยเฉพาะในค่านลักษณะ
การแต่ง ผู้วิจัยจึงขอนำอุเทนคำฉันท์มาวิเคราะห์เกี่ยวกับลักษณะการแต่ง โดยจะแบ่ง
การศึกษาวิเคราะห์ออกเป็น ๓ คำน คือ

๔.๑ ลักษณะคำประพันธ์

๔.๒ กลวิธีในการแต่ง

๔.๓ กลวิธีในการดำเนินเรื่อง

๔.๑ ลักษณะคำประพันธ์

อุเทนคำฉันท์มีฉันท์ที่ใช้แต่งอยู่ ๒ ชนิด โดยบอกไว้แต่เพียง เป็นฉันท์ ๑๑
ฉันท์ ๑๒ ฉันท์ ๑๔ ฉันท์ ๑๕ ฉันท์ ๑๘ และฉันท์ ๒๑ มิได้บอกชื่อฉันท์อย่างกว้างสมัย
หลัง ฉันท์เหล่านี้ได้แก่ อินทรวีเชียรฉันท์ ๑๑ โศภณฉันท์ ๑๒ วสันตคิลกฉันท์ ๑๔
มาลินีฉันท์ ๑๕ สัททูลวิกกีฬิตฉันท์ ๑๘ และสัททราฉันท์ ๒๑ การที่มีได้บอกชื่อฉันท์ไว้คง
เนื่องจากผู้แต่งเห็นว่า การบอกไว้เฉพาะตัวเลขกำกับชนิดของฉันท์ ก็น่าจะเป็นที่รู้จัก
และเข้าใจในหมู่นักอ่านดีแล้วว่า เป็นฉันท์ชนิดใด นอกจากฉันท์ทั้ง ๒ ชนิดแล้ว ยังมี
ภาพยอีก ๒ ชนิด คือ ภาพยฉมัง ๑๒ และภาพยสุรางคนางค์ ๒๕ และลงไว้เพียงตัว
เลขซึ่งคงเนื่องด้วยเหตุผลอย่างเดียวกัน

วรุณคดีประเภทคำฉันท์ กวีมักใช้ภาพยแต่งปนกับฉันท์เพื่อสะดวกในการพรรณนา
ความ ทั้งนี้เนื่องจากภาพยมีลีลาเหมือนฉันท์จึงรวมเรียกว่า คำฉันท์.

อนึ่ง เมื่อพิจารณาลักษณะของฉันททั่วไปในคำฉันทแต่ละชนิด ในหนังสืออุเทน คำฉันทแล้ว จะมี ลักษณะคำครุ คำลหุ ถูกต้องตามฉันทปัจจุบัน แต่มีฉันทบางบทที่ตำแหน่ง คำครุ คำลหุ มิได้มีลักษณะเป็นไปอย่างคำฉันททั่วไปในปัจจุบัน ซึ่งถือกฎเกณฑ์ทางภาษามาดีเป็น เครื่องกำหนดคำครุ คำลหุ อย่างเคร่งครัด แต่จะมีลักษณะ เป็นไปคั่งพระมติของพระเจ้า- รววงศ์เชอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ที่ทรงแสดงเกี่ยวกับคำครุ คำลหุ ไว้ใน "ข้อสังเกต เรื่องการแต่งฉันท" ในวรรณคดีสารว่า

...การเอาหลักของภาษามาดีสันสกฤตในเรื่องครุลหุมาใช้ จะเอามาใช้โดยตรงไม่ได้ แต่ต้องเอาใช้โดยอนุโลม เพื่อให้เหมาะสมแก่ลักษณะของภาษาไทย หลักครุ ลหุ ใน ภาษาไทยจึงจะยึดตัวสะกดไม่ได้ แต่ต้องยึดวิธีออกเสียงหนักหรือเบาในเมื่อร้อยกรอง เป็นประโยชน์แล้ว บางท่านอาจแย้งว่า ถ้าเช่นนั้นจะเป็นหลักหรือ ฉันทขอตอบว่าเป็น หลัก เพราะคนไทยอ่านออกเสียงหนักและเบาอยู่แล้วตามกรณี^๑

นอกจากนี้พระองค์ยังทรงอธิบายถึงเรื่องเสียงหนัก เบา ในภาษาไทยเพิ่มเติมอีกว่า ...ลักษณะการอ่านหนังสือในภาษาไทยนั้น เมื่อเรียงคำเข้าเป็นประโยคแล้ว ก็อ่าน โดยมีเสียงหนักเบา คือ มีบางแห่งที่เน้นเสียงหรือเสียงตก และมีบางแห่งที่ไม่เน้น เสียง หรือที่ให้เสียงผ่านไปจนกระทั่งถึงจังหวะที่เสียงตก----- จะให้ตัวอย่างคำเขียน สระยาวแต่เสียงไม่หนัก ฉะนั้นจึงเป็นลหุ เช่น "เอาไปเสียไ้" กับ "ของสคเสียไ้" เสีย ในตัวอย่างแรกออกเสียงสั้น ไซ้เวลาถึงหนึ่งของเวลาที่ออกเสียงคำว่าไ้ เสียง ไม่ตกที่คำว่า เสีย แต่ตกที่คำว่า ไ้ แต่ในตัวอย่างหลังจะต้องอ่าน เสีย ค้วยเสียง ยาว เสียงตกที่คำว่า เสีย และคำว่า ไ้ เท่า ๆ กัน ฉะนั้น เสีย ในตัวอย่างแรกจึง เป็นลหุ และ เสีย ในตัวอย่างหลังจึงเป็นครุ^๒

^๑พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์, "ครุ ลหุ" , วรรณคดีสาร ปีที่ ๒ - มีนาคม (พระนคร : โรงพิมพ์ไทยพิทยา, ๒๔๘๗) , หน้า ๙๘.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๖ - ๓.

จากพระมติของพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นราชนิพนธ์ประพันธ์ชี้ให้เห็นว่า คำครุ แม้จะมีข้อกำหนดในทางภาษาวลีไว้ และในคำราไวยากรณ์ไทยเราจะยึดถือเป็นหลักตามมา แต่เมื่อนำมาแต่งเป็นคำประพันธ์ทางภาษาไทยแล้ว ควรพิจารณาตามลักษณะการออกเสียงหนักเบาในภาษาไทยเป็นเครื่องกำหนดคำครุ คำลหุ หรือ คำหนักเบา เพราะลักษณะการอ่านหนังสือในภาษาไทยเมื่อเรียงคำเข้าเป็นประโยคแล้ว ก็อ่านโดยมีเสียงหนักเบาไปในตัว คือมีบางแห่งเน้นเสียงหรือเสียงตก และมีบางแห่งไม่เน้นเสียง คือยอมให้เสียงผ่านไป จนกระทั่งถึงจังหวะที่เสียงตก ฉะนั้น คำ ๆ เดียวจึงอาจเป็นทั้งคำครุ คำลหุ ทั้งขึ้นกับน้ำหนักของการออกเสียงคำนั้น ๆ ตามกรณี

เมื่อศึกษาลักษณะคำประพันธ์ในอุเทนคำฉันท์ของพระยาอิศรานุภาพ (ฉน) อย่างละเอียดแล้ว จะปรากฏว่าบางบทมีลักษณะเป็นไปดังพระมติของพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นราชนิพนธ์ประพันธ์ ดังกล่าวข้างบน เป็นต้นว่า ฉันท์ ๑๔ หรือ วสันตคิดภพหนึ่ง ซึ่งเป็นบทครุครวญของพระมหาลีพระเจ้าปรีนครแห่งเมืองโกสัมพี เมื่อถูกนกหัสดีลิงค์โฉบไป จะปรากฏดังนี้

ข้าน้อยจักถวายขนมชีวาทม์	วรบาทจะห่างเห็น
วังเคยเสวยสุขจะเย็น	ยะเยียบอย่างสุสาธาน ^๑

หากจะพิจารณาคำแห่งคำครุ คำลหุ ในบทประพันธ์ที่ยกมาเป็นตัวอย่างตามกฎเกณฑ์ภาษาวลีแล้ว จะพบว่าคำ "จัก" "ชน" และ "ชี" ในวรรคแรกของบาทเอกกับคำ "เยียบ" ในวรรคหลังของบาทโทนั้น อยู่ในตำแหน่งผิดที่คำครุ คำลหุ เพราะคำ "จัก" "ชน" "เยียบ" โดยธรรมชาติจะมีรูปเป็นคำครุ ประเภทสังโยคาคิครุ^๒ เพราะเป็นคำที่มีตัวสะกดส่วน "ชี" พยัญชนะ "ช" ผสมสระ "อึ" ซึ่งเป็นสระยาว จึงเป็นคำครุประเภท

^๑พระยาอิศรานุภาพ (ฉน) , อุเทนคำฉันท์, หน้า ๒๖.

^๒ฉันท์ ขาวีไล, ฉันท์ศาสตร์ (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ม.ป.ป.), หน้า ๘.

ที่ขมครุ^๑ แต่คำเหล่านี้กลับอยู่ในตำแหน่งคำลหุ ทั้ง ๆ ที่มีรูปเป็นคำครุ จึงนับว่าอยู่ผิด
ตำแหน่งคำครุ คำลหุ ตามหลักภาษาบาลีสันสกฤต แต่เนื่องจากการอ่านออกเสียงนำหนัก
ของคำ "จัก" ซึ่งเป็นคำแรกของจังหวะถัดไป จะออกเสียงเบา นำหนักคำตกลงที่คำ
"วาย" จึงเป็นคำลหุ คำ "ชน" และ "ชี้" จะออกเสียงอ่านเบาและสั้นกว่าปกติ เนื่องจาก
ยอมให้เสียงผ่านไปอย่างรวดเร็วไปตกลงที่คำว่า "วาทม์" จึงเป็นคำลหุทั้งคู่ ส่วนคำ
"เยียบ" จะออกเสียงเบาและสั้นกว่าคำ "อย่าง" เพราะนำหนักคำไปเน้นที่คำ "อย่าง"
ฉะนั้นคำ "เยียบ" จึงเป็นคำลหุ เช่นเดียวกัน คำ "จัก" "ชน" "ชี้" และ "เยียบ"
จึงเป็นคำลหุตรงตามตำแหน่งที่กำหนดไว้โดยการอ่าน

ส่วนคำ "สุข" ในวรรคแรกของบาทโท โดยรูปเป็นคำครุ เพราะเป็นคำมีตัว
สะกด แต่การออกเสียงอ่านจะออกเสียงเป็น ๒ พยางค์ คือ สุข - ชะ ตามหลักการอ่าน
คำประพันธ์ประการหนึ่ง และเพราะนำหนักของคำตกที่คำ "เย็น" อีกประการหนึ่ง ฉะนั้น
คำ "สุข" จึงอ่านเป็น "สุข-ชะ" มีเสียงเบาและเป็นคำ "ลหุ" ถูกต้องตามตำแหน่งที่
กำหนดไว้

ตรีพยางค์ทางถาม

บุชนามโจนนวน

โยเจ้ารำจวชชวน

ทุกขนั้นประการใด^๒

คำ "ทุก" ในวรรคหลังของบาทโทของอินทวิเชียรฉันท^๑ มีรูปคำเป็นคำครุ
อยู่ในตำแหน่งคำลหุ คำ "ทุกข" เวลาอ่านจะออกเสียงอ่านเป็น ๒ พยางค์ ตามกฎเกณฑ์
การอ่านฉันท คือ ออกเสียงเป็น "ทุก - ชะ" แต่คำ "ทุก" มิได้ออกเสียงเต็มคำในที่นี้
จะออกเสียงเพียงครึ่งเสียงโดยมีเสียงเบาและสั้นกว่าปกติ ทั้งนี้เพื่อให้เสียงผ่านไปลง
นำหนักที่คำ "นั้น" คือ "ทุกขนั้น" มิได้ออกเสียงว่า "ทุก - ชะ - นั้น" แต่จะเป็น

^๑ เรื่องเดียวกัน.

^๒ พระยาอิศรานุภาพ (ณ), อุเทนคำฉันท, หน้า ๓๕.

"ทุกข - นั้น" เสียงทุกขจะเป็นครึ่งเสียงของคำ "นั้น" จึงเป็นคำลหุ โดยการอ่าน
ทั้ง ๆ ที่มีรูปเป็นคำครุ นับว่าถูกต้องตามตำแหน่งที่กำหนดไว้ในฉันทลักษณ์

ทำนองเดียวกันคำ "ทุก" ในบทอื่น ๆ ก็เป็นคำลหุ เนื่องด้วยเหตุผลของการ
อ่านเช่นเดียวกัน ดังตัวอย่าง

ซึ่งทรงกำสรดเสรา	ทุกคำเข้าคำนึงนาน
ไซ้ที่พระเขาวมาลัย	ธ จะคืนนครคง ^๑
อาลัยหทัยทุกขระทศ	และสยคตยของสยาย
เกศกรตระกองตรุดฟาย	อสุพานปรำพรหม ^๒

คำ "สยาย" ในวรรคหลังของบาทเอก ในตัวอย่างบทที่ ๒ ของคำประพันธ์
ที่ยกมาถือเป็นคำครุคำเดียว เพราะเสียง "ส" ที่เพิ่มเข้ามาเป็นเสียงสั้นและเบา ออก
เสียงอ่านเพียงครึ่งเสียง จึงถือเป็นจังหวะเสริมช่วยให้คำประพันธ์มีเสียงไพเราะขึ้น
ซึ่งมักจะพบในคำประพันธ์ทั่วไป ไม่เฉพาะในคำฉันท์เท่านั้น เช่น ในโคลงลิลิตมหามกุฏ-
ราชคุณานุสรณ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรงพระนิพนธ์ว่า

ฟ้าลั่นครันครุระหิมกอง	นภาภาท กิติ
กรีกิติคีคีปี่พาทย	ขับกรัม
สะคิงดุคิเณกกระวีวาท	ไพเราะ โฉนรา
พจนานาสาวสวาทพร้อม	เพราะเพียงนิพนธ์หรือ

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

ในพระนิพนธ์กาพย์เห่เรือเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ตอนบทชมนกก็ปรากฏมี "ส"
เป็นจังหวะเสริมทำนองเดียวกัน คือ

เห็นฝูงยุงรำพ้อน	คิดบังอรรอนรำภวาย
สรอยทองของเยื้องชาย	เหมือนสายสวาทนาคนายจร
สาธิตามาตามกู	ชมกันอยู่สุดสมสมร
แต่พิน้อวารณ	หอนเห็นเจ้าเฝ้าเราใจครวญ
นางนวลนวลน่ารัก	ไม่นวลพักตร์เหมือนนทรามสงวน
แกวพินี่สุดนวล	ตั้งนางฟ้าหน้าใบของ ^๑

เพลงยาวพระนิพนธ์ในเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ก็ทรงใช้ "ส" เป็นจังหวะเสริม
เช่นกัน คือ

นี้สุดหมายที่จะมาคสุดมาลยสมาน	สุดหายที่จะเหิรเวหาศห้อง
สุดคิดที่จะเข้าเคียงประคอง	สุดสนองใจสนิทเสน่หกัน ^๒

นอกจากคำครุจะอยู่ในตำแหน่งคำลหุตั้งตัวอย่างแล้ว ปรากฏว่ามีบางบทใน
อุเทนคำฉันท์ ที่คำลหุอยู่ในตำแหน่งคำครุ แต่ก็ไม่ปรากฏบ่อยนัก เช่น ในโคลงฉันท์ ๑๒
ตอนถนัดดลก็ปะสอนมนต์พิพสำหรับบังคับขางชื่อ "หัตถ์มินต์" แก่พระเจ้าอุเทน คือ

^๑กรมศิลปากร, พระประวัติและพระนิพนธ์พระอัยการของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์
(พระนคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๒) หน้า ๓๑.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๗.

ขณอ์ลกับ	กมนินทรบรม
กุลเวทอุคม	กลพิณพิศาล
สุภวามหุติ	บริสุทธีบริหาร
วรวราชกุมาร	ทิพยมนต์สัขยา

คำ "ณ" ในวรรคแรกของบาทเอก ในตัวอย่างคำประพันธ์ที่ ๑ มีรูปเป็นคำ
 ดหู เพราะใช้สระเสียงสั้น กลับไปอยู่ในตำแหน่งคำกร แต่เวลาอ่านจะออกเสียงหนัก
 เพราะจังหวะคำจะตกลงที่คำ "ณ" จึงจัดเป็นคำกร โดยการอ่าน นับว่าถูกต้องตามตำแหน่ง
 แล้ว

เร่งขับคชจันอย่าทันพระสุริเยศ
 อุไทยโดยเสศ คำหรับ

 บางหมู่รีบอนุพันจรชั้นสระพญา
 อุแทนพระชิดา ประลาต^๒

คำ "อุ" ในวรรคที่ ๒ ของสัททูลวิกิ์ทิตินันท์ ๑๘ ข้างบนนี้ ทั้งสองบทเป็นคำลน
 เพราะใช้สระเสียงสั้น แต่ปรากฏอยู่ในตำแหน่งคำกร การออกเสียงอ่านจะออกเสียงหนัก
 ฉะนั้นจึงเป็นคำกร โดยการอ่านมิใช่ โดยการสะกด

^๑พระยาอิศรานภาพ (อน), อุเทนคำฉันท, หน้า ๕๔.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒.

พระพายรำเพยคน
คชแก้วกำจรจริง

ชอุบลตรระบอกบง
มนนารถฤทธิรัษ์^๑

"พระ" ในวรรคแรกของบาทเอกของฉันทอินทวิเชียร ๑๑ โดยรูปเป็นคำลหุ แต่เวลาอ่านจะอ่านออกเสียงหนักจึงเป็นคำครุ ถูกต้องตามตำแหน่งโดยการอ่าน

สำหรับ "สระอา" ในอุเทนคำฉันท จะปรากฏในตำแหน่งทั้งคำครุและคำลหุ บางครั้งก็ปรากฏอยู่ในบทเดียวกัน แต่บางครั้งก็ปรากฏแยกกัน ซึ่งจะปรากฏลักษณะเช่นนี้ เกือบตลอดทั้งเรื่องตั้งแต่ต้นจนจบ

ตัวอย่าง "สระอา" ที่ใช้เป็นคำลหุ ได้แก่ ตอนพระเจ้าปรีดิปะและพระมเหสีประพาสุทธาน ว่า

เค็ดคอกจำปาปลิด
คมพลางประทานองค์

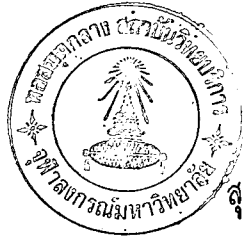
ที่ไบคิคำเนียรทรง
อัคเรศนงค์ราม^๒

ในวรรคแรกและวรรคหลังของบาทเอก คำ "จำ" และ "ตำ" เป็นคำลหุ เพราะการออกเสียงอ่านสั้นและเบากว่าคำ "ปา" และ "เนียร"

"สระอา" ที่ใช้เป็นคำครุ ได้แก่ ตอนที่พระอัลดกับประณีได้พบพระมเหสีพระเจ้าปรีดิปะในป่า คือ

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๖.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗.

ปางวันจะจวบองค์

สุริยวงศ์วรากรม

ฉนตระคมลม

รติภคยพรอยพรา

ท้าวรุ่งอุไทยทอง

สุริยสองคศนำ

พรธานีราจา

รัตรื่องจารญโพยม^๑

คำ "พรา" "นำ" และ "จา" ในตัวอย่างคำประพันธ์เป็นคำครุ เพราะเวลาออกเสียงอ่านจึงหวั่นคำคกลางที่คำ "พรา" "นำ" และ "จา" ส่วน "จา" ในคำจารุญ เป็นคำลหุ เนื่องจากออกเสียงสั้น - เบา

ตัวอย่างของเสียง "สระอา" ซึ่งเป็นคำ ๆ เกี่ยวกัน แต่เป็นทั้งคำครุและคำลหุที่พบในหนังสืออุเทนคำฉันทอีกตอนหนึ่งคือ ตอนพระเจ้าอุเทนเสด็จชมสวนกับพระนางवासุดหัตตดา พระมเหสีองค์ที่สองของพระองค์

โกฏแกวระลาภก

กุหลาบลักกจันจันทร

อำภณอำภาพรรณ

และราจวนลาเจียกจวง^๒

ในบาทเอกวรรคหน้าคำ "ลา" เป็นคำครุ เพราะออกเสียงหนัก ส่วนวรรคหน้าของบาทโทคำ "อา" คำแรกเป็นคำครุ แต่ "อา" คำหลังเป็นคำลหุ เพราะออกเสียงเบา ยอมให้เสียงผ่านไปที่ "ภา" และ "พรณ" ส่วนคำ "รา" และ "ลา" ในบาทโทวรรคหลังเป็นคำลหุทั้งคู่ เพราะการออกเสียงอ่านเบากว่าคำ "จวน" และ "เจียก"

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๘.

ตัวอย่างคำ "สระอำ" ที่ยกมาพอสรุปได้ว่า พระยาอิศรานุกภาพ (อน) จะใช้สระ "อำ" ในตำแหน่งคำกรุคำลหุตามความเหมาะสมของข้อความ และแบบฉันทลักษณ์เป็นสำคัญ เรื่องการใช้สระ "อำ" เป็นคำลหุ นั้น ศาสตราจารย์ พระวรเวทย์พิสิฐ กล่าวไว้ว่า "---ในภาษาไทยนิยมใช้ สระเอาะ และ สระอำ เป็นคำลหุด้วย"^๑ แต่สระ "อำ" คำใดจะเป็นคำกรุคำลหุ นั้น พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ทรงแนะวิธีวินิจฉัยไว้ในเรื่อง "ครุ ลหุ" ว่า ให้ใช้ตามหลักในการออกเสียงอ่านเป็นข้อกำหนด คำหนัก คำเบา เป็นรายกรณีไป^๒

ลักษณะคำประพันธ์ในอุเทนคำฉันท์ที่ผู้วิจัยได้หยิบยกมาพิจารณานั้น จะพบอยู่ทั่วไปตั้งแต่ต้นจนจบ เกือบตลอดทั้งเล่ม และด้วยเหตุผลดังที่ไต่แจงแล้วข้างต้น จึงไม่ควรถือเคร่งครัดตามกฎเกณฑ์เดิม ซึ่งกำหนดตามลักษณะของภาษาบาลีสันสกฤต มาวินิจฉัยตำแหน่งคำกรุ คำลหุ ในอุเทนคำฉันท์ แล้วลงความเห็นว่า พระยาอิศรานุกภาพ (อน) แต่งฉันทลักษณ์ เพราะบรรจุคำกรุ คำลหุ ผิดที่ หากนำพระมติของพระเจ้าวรวงศ์ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์มาวินิจฉัยด้วยแล้ว จะปรากฏว่าพระยาอิศรานุกภาพ (อน) แต่งถูกต้องแล้วทุกประการ นอกจากนี้ลักษณะคำประพันธ์ในอุเทนคำฉันท์ ยังมีแบบฉันทลักษณ์และมีลักษณะคล้ายกับฉันทโวหาราจารย์อีกด้วย ทั้งนี้เป็นเครื่องแสดงว่าเป็นฉันทกรุ่นเก่าด้วยกัน ฉันทโวหาราจารย์เหล่านั้นได้แก่ เสือโคคำฉันท์ มหาชาติคำหลวง สมุทรโฆษคำฉันท์ และอนิรุทธิคำฉันท์ เป็นต้น

^๑ พระวรเวทย์พิสิฐ, หลักภาษาไทย (พระนคร : โรงพิมพ์วิทยาลัยเทคนิค, ๒๕๐๒),

^๒ เก็บความจากพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์, "ครุ ลหุ" วรรณคดีสาร ปีที่ ๒ - มีนาคม, หน้า ๗๑.

ตัวอย่างฉันทอินทวิเชียร ๑๑ ในมหาชาติคำหลวง กัณฑ์มัทรี ตอนพระมัทรีขอ
ทางตำแหน่งคำครุ คำดู จะคล้ายกับตำแหน่งคำครุ คำดู ในอินทวิเชียรฉันท ๑๑
ของอุเทนคำฉันท ตอนบรรดาท้าวนางคนสนิทกราบทูลเตือนพระสตีพระเจ้าปรีดปะ ซึ่งผู้
วิจัยขอนำตัวอย่างมาเปรียบเทียบให้เห็นดังนี้คือ

มหาชาติคำหลวง

ครันนไคส์คัยสาร	พจนายุกวอน
ขอทางทุราจร	ทุกขทวพิโรไป
สรเสียงสำเนียงนาง	กสนนเสนาะใน
ครุณเพทมีใจ	ทุกขเพทนนาง
จันทราประภาเรือง	ทิมพรพิถีทาง
เพทท้าวคำวิฬกลาง	จรจากสถานไป ^๑

อุเทนคำฉันท

ครั้งนั้ก็มีแถ	อคูรแถก่าเคาทอง
เพื่อผ่าดูดีลอลง	ทุกขแสนรทมทวิ
พระทรงพระปรีชา	ฉฉิการะบารมี
นักปราชญ์ประเพณี	ประศัยกษพระสันดาน
ซึ่งทรงกำสรคเกรา	ทุกคำเข้าคำเนิงนาน
ไซ้ที่พระเขาวมาลัย	ธ จะคั่นนครครอง ^๒

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

มหาชาติคำหลวง กัณฑ์มัทรี, (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๘๖)
หน้า ๓๔๕ พิมพ์เป็นธรรมบรรณาการในการฉาปนกิจศพ นายชิต นภาศัพท์ ณ วัดเทพศิรินทรา-
วาส วันที่ ๑๐ ม.ค. ๒๔๘๖)

^๑พระยาภิธานุภาพ (ชน), อุเทนคำฉันท, หน้า ๑๖.

หรือในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น ไท่แก่ ตอนพรรณนาชมความรุ่งเรืองสง่างาม
ของเมืองรมยบุรี ก็มีตำแหน่งคำครุ คำลหุ คล้ายคลึงกับอุเทนคำฉันท์ คือ

พระทวารอันสูงสรรพ	ประคืบโครมมาศผง
โขนทวารบรรยงก	รัตนรายคุณดมล ^๑

ในอนิรุทธคำฉันท์ ของศรีปราชญ์ ตอนนางพิจิตรเลขาพี่เลี้ยงวาทกรรมพระ
อนิรุทธถวายนางอุษา

อันนี้และรูปท้าว	อันมาชมมาชายโงย
จ้านองกระอิกโอย	ทุกขทรวงระดวงกาม
ผิวพี่อนุคุณอง	อัญเชิญช่วยมาด้วยความ
รอนเราคือเพลิงลาม	ดินลุงแกลก่าเภาคง ^๒

แม่แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส เมื่อทรง
นิพนธ์คำราชนิพนธ์วรรณคดีและมาตราพฤติ แม่จะทรงพยายามรักษาระเบียบคณะ คำครุ
คำลหุ ในการแต่งเพื่อให้ถือเป็นแบบลักษณะของฉันทิต่าง ๆ ตามแบบฉันทิ์ในภาษาบาลี
จนเป็นหลักและเป็นตัวอย่างของกวีในสมัยต่อมา แต่ในส่วนพระองค์แล้ว เมื่อทรงนิพนธ์
เรื่องอื่น ๆ ก็มีไต่ยักถี่อกฎเกณฑ์ตามคำราชาภาษาบาลีจนเคร่งครัด ดังจะเห็นได้จาก
วสันตคิดฉันทิต์ ๑๔ ในพระนิพนธ์เรื่อง สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย คือ

คางคนประจากรวิโยค	แต่ต่างโศกกรรโหยหา
สุกสิ้นตำนานที่รจนา	นฤราชทฤษี ^๓

^๑สมุทรโฆษคำฉันท์, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๖) หน้า ๕.

^๒กรมศิลปากร, อนิรุทธคำฉันท์ พร้อมควยบันทึกลักษณะและหมายเหตุ, หน้า ๕๖
(พิมพ์เนื่องในการจัดให้มีงานสัปดาห์แห่งวรรณคดี, ๒๕๐๓).

^๓สมุทรโฆษคำฉันท์, หน้า ๒๓๒.

จากศัพท์วิภัติคำศัพท์ ๑๕ ในเรื่องเดียวกัน คือ

สุดแรงสุดที่จะร่ำรำจวนกำกรวดสุดคิด
 ฝั่งใครก็สุดจิต ร่ำฝั่ง
 แสนโศกแสนทุกข์แสนแสงสำนักร่ำ
 แสนรอนเรงรอนวัง จุรา^๑

จากฉันทวิเชียรฉันท ๑๑ ในเรื่องเดียวกัน คือ

อาไท้ทูลจร ฝั่งอุคนอนแลอกกิน
 กดินทุกข์เป็นอาใจ บมีจึกมิจางใจ^๒

หรือจากพระนิพนธ์เรื่อง "สรรพสิทธิ์คำฉันท" อันเป็นฉันทร่วมสมัยกับอุเทน
 คำฉันท คือ

เพียววรัชอันปักปลิว แลลดีว เมื่อลมชาย
 โบายใบคือไถกราย จักรกวักค้ำบัคกร
 ไชยสินธุเทียมกระแสด กระขี้รสินธุศากร
 โกมุกทมอลจร จรุงคนชวอลอาย^๓

จากตัวอย่างที่ยกมาจะเห็นว่า การวางตำแหน่งคำครุ คำลหุ ของฉันทไทยใน
 สมัยแรกนั้นถือว่า คำครุ คำลหุ ในภาษาไทยขึ้นอยู่กับ การออกเสียง เป็นประการสำคัญ

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๑.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๘.

^๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, สรรพสิทธิ์คำฉันท, พิมพ์ครั้งที่ ๒. (พระนคร : ทางหุ่นส่วนจำกัดศิพพร, ๒๕๑๑), หน้า ๘.

มิได้ถือตามตัวสะกดหรือรูปคำเป็นเครื่องหมายกำหนด จึงอาจกล่าวได้ว่า อุเทนคำฉันท์ของพระยาอิศรานุภาพ (อน) มีลักษณะคำประพันธ์ที่ถูกต่อความแบบแผนอย่างครบถ้วนตามฉันทลักษณ์วิชา และฉันทโหราจารย์ จนอาจถือเป็นหลักแบบฉบับของการแต่งฉันท์ได้เล่มหนึ่ง

อนึ่ง มีข้อน่าสังเกตเกี่ยวกับลักษณะคำประพันธ์ในอุเทนคำฉันท์อีกประการหนึ่งคือ นอกจากบางบทมีการวางตำแหน่งคำครุ คำลหุ ต่างกับฉันท์ปัจจุบัน และคล้ายกับฉันทโหราแล้ว จำนวนคำประพันธ์ทั้งหมดใน ๒๓๑ บทนั้น เป็นกาพย์ถึง ๑๘๘๓ บท และในจำนวนนี้เป็นกาพย์ ๑๖ (ฉบับ ๑๖) ๑๓๑๖ บท เป็นฉันท์ ๘๘๘ บท ในฉันท์ ๘๘๘ บท เป็นฉันท์ ๑๔ (วสันตคิลฉันท์) ๑๒๕ บท แสดงว่าพระยาอิศรานุภาพ (อน) เลือกใช้กาพย์ฉบับ ๑๖ และฉันท์วสันตคิลฉันท์ ๑๔ แต่งแทรกเกือบตลอดเรื่อง สำหรับกาพย์ ๑๖ และฉันท์ ๑๔ เป็นคำประพันธ์ที่เหมาะสมแก่การบรรยาย และการพรรณนาความในอุเทนคำฉันท์ เพราะกาพย์ฉบับ ๑๖ เป็นกาพย์ที่มีลักษณะของเสียงไพเราะสม่ำเสมอ ใช้สำหรับการเล่าเรื่องซึ่งตรงกับเนื้อเรื่องอย่างดียิ่ง เนื่องจากอุเทนคำฉันท์ มีลักษณะเรื่อง เป็นนิทานทรงเครื่องที่แฝงไว้ด้วยคติธรรม และผู้แต่งเจตนาจะใช้เป็นอุทาหรณ์สอนใจผู้อ่านผู้ฟังอยู่แล้ว

ส่วนฉันท์วสันตคิลฉันท์ ๑๔ จัดว่าเป็นฉันท์ที่ไพเราะที่สุด อ่านแล้วชวนให้ซาบซึ้งเป็นที่นิยมของกวีมาก เนื่องจากวรรคแรกมีคำลหุถึง ๓ คำ สลับกับคำครุ ๑ คำ แล้วต่อกด้วยคำลหุอีก ๒ คำในวรรคหลัง จึงทำให้มีเสียงอ่อนลง ก่อให้เกิดอารมณ์สงบ เย็นสบายขึ้น บางครั้งเกิดความหรรษาเลื่อมใส จึงเป็นฉันท์ที่สามารถแสดงความรู้สึกได้ดีที่สุด พระยาอิศรานุภาพ (อน) นำมาใช้เป็นบทไหว้ครูซึ่งก่อให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์ เพราะมีเสียงหนักมากกว่าเสียงเบา และใช้พรรณนาเกี่ยวกับอารมณ์ความรู้สึกต่าง ๆ จึงนับว่าพระยาอิศรานุภาพ (อน) เลือกใช้ฉันท์ได้เหมาะสมกับเรื่องมาก ส่วนฉันท์และกาพย์ชนิดอื่น ๆ พระยาอิศรานุภาพ (อน) ได้ใช้ประกอบตอนต่าง ๆ ตลอดทั้งเรื่อง จึงสมควรยกย่องว่าอุเทนคำฉันท์เป็นวรรณคดีคำฉันท์ที่มีลีลา และจังหวะงดงามเรื่องหนึ่ง

๔.๒ กลวิธีในการแต่ง

อุเทนคำฉันท์เป็นกวีนิพนธ์ประเภทฉันท์ เริ่มเรื่องกัณฑ์ ๑๔ เป็นบทนำเรื่อง เนื้อหาของเรื่องแบ่งได้เป็น ๓ ตอน คือ บทนมัสการ ตอนดำเนินเรื่อง และบทนิคมพจน์

เนื้อเรื่องแบบแผนประการหนึ่งซึ่งเป็นคตินิยมมาแต่โบราณในการแต่งคำประพันธ์ โดยเฉพาะคำประพันธ์ประเภทฉันท์ คือ ต้องเริ่มด้วย บทนมัสการ บางทีเรียกว่าบทประณามพจน์ ได้แก่ บทไหว้ครูนั่นเอง ซึ่งจะขาดไม่ได้ เพราะการแต่งฉันท์ถือว่าเป็นของสูงและเป็นของศักดิ์สิทธิ์ จะเป็นสิ่งช่วยเชิดชูพระเกียรติยศพระมหากษัตริย์ และเพื่อความเจริญของผู้แต่งด้วย จึงจำเป็นต้องมีบทไหว้ครู ซึ่งเป็นบทสรรเสริญคุณพระศรีวิรัตนตรัย หรือสรรเสริญคุณครูอาจารย์ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย หรือพระผู้เป็นเจ้า เทวดา อารักษ์ เช่น พระอิศวร พระนารายณ์ พระพรหม พระคเณศ และพระอินทร์ เป็นต้น ตลอดจนสดุดีพระเกียรติและบุญบารมีของพระเจ้าแผ่นดิน เหล่านี้เป็นสิ่งที่ขาดไม่ได้ เพราะถือว่ามีอำนาจที่คลั่งคลาไ้งานประพันธ์ของคนที่สำเร็จจุลวงไปช่วยตีสมปรารถนา การแต่งโดยไม่มีบทไหว้ครู ถือว่าผิดธรรมเนียม เป็นการละเมิดแบบแผน นอกจากจะไม่ประสบความสำเร็จในการแต่งแล้ว อาจจะทำให้เกิดอับมงคลแก่ตน หรืออาจเป็นเหตุให้พบภัยพิบัติได้ เกี่ยวกับเรื่องนี้ ศาสตราจารย์พระวรวงศ์วิสิฐ ได้ให้ความเห็นว่า

...ในหมู่กวีไทยแต่โบราณ เมื่อจะแต่งเรื่องอะไรเป็นเรื่องยาว ๆ จะต้องมีคำประณามพจน์ หรือที่เรียกกันอย่างสามัญว่า คำไหว้ครู คือ ไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ไต่แก พระรัตนตรัย เทวดา ครูบาอาจารย์ ตลอดจนจนถึงกวีเก่า บางทีก็แต่งเป็นคำยอพระเกียรติสดุดีพระเจ้าแผ่นดินและประเทศชาติ ถือกันว่าเป็นความอับมงคล เป็นความสวัสดิ์แก่ผู้แต่ง^๑

^๑พระวรวงศ์วิสิฐ, คู่มือลิลิตพระลอ (พระนคร : เกื้อกูลการพิมพ์, ๒๕๐๓), หน้า ๑.

อุเทนคำฉันท์จัดว่าเป็นวรรณคดีแบบแผนและเข้าหลักแบบฉบับ คือ การยัดกรรม
 เนียมนิยมของวรรณกรรมโบราณเป็นหลัก กล่าวคือ เริ่มด้วยฉันท์ ๑๔ (วสันตดิถีฉันท์)
 เป็นบทไหว้ครูหรือประณามบท^๑ โดยกล่าวสรรเสริญคุณแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้นำ
 สัตว์โลกทั้งหลายให้พ้นจากโอสสงสาร ใช้คำฉันท์ในบทประณามพจน์นี้รวม ๕ บท ดังคำ
 ประพันธ์ว่า

เบญจางคควรางคอกีวาท	ยักวันทกรรพุม
คว่ายกายวจีจิตประชุม	อภิมัตย์นัมัสการ
โลเกศวสุนทรสยม	ภวรุตมาจารย์
เสด็จเถลิงสีหาสน์วิมุติมาร	วิชิคัตตร ไชย
โปรคปวงประชาสุรคณา	กินรนาคเวนไทย
แจงธรรมจักรวัตวิโนย	ก็ดูโลกศิวารมย์
หนึ่งข้าถวายกรประณาม	นวลโลกุครพรม
ตรวจไทรปิฎกธรรมอุคม	พุทธภานิตสุชุม
สองสัตว์สกกลมดมันท์	เบญจขันชเค็ด้มคลุม
ปราศไทยมลายมลประชุม	จตุรโอฆกันการ ^๒

บทนมัสการหรือบทไหว้ครู กวีนิยมใช้สัทหุวิกกีฬิตฉันท์, ด้วยฉันท์นี้มีทำนอง
 เกรงขรมศักดิ์สิทธิ์ แต่บางท่านก็ใช้กาพย์มัง ๑๖ หรือวสันตดิถี (ฉันท์ ๑๔) แทน เช่น
 สมุทร โสษคำฉันท์ ใช้กาพย์มัง ๑๖ อิศราชคำฉันท์และสามัคคีเภทคำฉันท์ ใช้
 สัทหุวิกกีฬิตฉันท์ พระนลคำฉันท์ใช้วสันตดิถีเป็นบทไหว้ครู เป็นต้น

^๒พระยาอิศรานุกภาพ (อน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๑.

ใจความว่า ผู้แต่งขอมัติการพระคุณแห่งสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้รูแจ้งใน
ธรรมอันประเสริฐ ผู้ทรงอุปถัมภ์พระมหากษัตริย์คุณ ทรงโปรดและนำสัตว์ทั้งหลายอันมี
มนุษย์ เทพ กิร นาค ครุฑ ฯลฯ เป็นต้น ให้พ้นจากโศกสงสาร

แล้วกล่าวสรรเสริญพระธรรม พระสงฆ์ พระอัครสาวก และพระอัญญา
โกณฑัญญะ ผู้เป็นอาทิสาวก เทพผู้เป็นใหญ่ในศาสนาพราหมณ์ พระมหากษัตริย์ และ
ไว้คุณบิคา มารคา ครูอาจารย์ และพระอุปถัมภ์ด้วยฉันทน์ จำนวน ๑๓ บท ดังนี้

ไหว้อัครสาวกบวร	อัครทักขิณาสถาน
เอตทัคคอสตีอารย์	อาทิจญ์โกณฑัญญ์
นายกคณาสมมุติสงฆ์	วิสุทธิสาธุพรหมจรรย์
จาคุปราริสุทธิศีลบวร	พชิตกิจสังวร
มังคมบรมอุคตพา	หนสุราคณิศร
ปางศรีบูร่าอสุรมรณ์	นยนาถบรรหาร
ถวายนกรบวรจตุรภูช	ชำนิศรุทพญายาน
นิทรนาคกระสินธุ์ขมิรชาร	อัจฉเรศสองสม
สี่มุขมหะคักขมหา	สุธาวาสไกรกรม
เทียรเหมพาหนอุคม	สฤษดิ์โลกยสภสรพร
ไหว้วัชรวิชัย	ชรโอยราวัน
สองสรวงอำเภอบพิตรบัญญัติ	ญัตติเทวโองการ
มังคมบรมจักรจุทา	ทวาราวดีสถาน
เคชคังพระภุชฌนวการ	วรองคลงเป็น
สาสนูปถัมภกตระศักดิ์	อาณาจักรกำจายเข็ญ
พราหมณ์เชีประชาชนกัเย็น	ชนสรพรสมบูรณ
เก็กแก้วกรินทรอำนวย	ชำนิจกรพรศักดิ์พล
เฉลิมภพพาหนอุคาลัย	มคังเคชสมเค็จแสดง

ท้าวเทศถวายสุวรรณมา	ลยบรรณาอเนกแขวง
ราชร้ายคำรึหรือรินทรแรง	พลเริญออกพระสมภาร
เพ็ญโลกคือไพลพสมบัติ	สารพัดจะไพศาล
กรุงเทพมหานครปาน	สุทัศน์ะเทวไอศูรย์
ไหว้บุพการียศคุณา	อุปการคุณมูล
ป้อนหมามขีรามรสกุศล	นุเคราะห์เทาเจริญมา
นมอุปัชฌาย์คุณุสาสน์	คุรุราชเมธา
ศึกษานุสนธิ์อักขรา	กลกาพย์ประกอบกลอน ^๑

ใจความว่า ขอนมัสการพระธรรม พระสงฆ์ พระอัครสาวกและพระ
อัญญาโกณฑัญญะผู้เป็นอาทิสาวก ขอให้พระอิศวร พระนารายณ์ พระพรหม
พระอินทร์ และถวายบังคมพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระเชษานุภาพพระคุณตั้งพระนารายณ์
อวตารลงมา ขอให้บิดามารดา ครูอาจารย์ และพระอุปัชฌาย์ ผู้ประสาทวิชาความรู้
จนสามารถร้อยกรองบทกลอนได้

เมื่อจบบทไหว้ครูแล้ว ผู้แต่งก็แสดงลักษณะของเรื่องและที่มาของเรื่องเป็น
เชิงเกริ่นให้ผู้อ่านทราบว่า เป็นนิทานและได้เค้าเรื่องมาจากตำนาน โดยใช้ฉันท ๑๘ คือ

เริ่มเรื่องอุเทนทวนิทาน	อดีตกาลเริ่มสอน
ขอเป็นสวัสดิ์ศิรีบวร	นิรุ้ทวันศกกาล ^๒

ความว่า ผู้แต่งขอเริ่มเรื่องพระเจ้าอุเทนอันเป็นนิทานคติธรรมสอนใจในอดีต
ขอความสิริสวัสดิ์มงคลอันประเสริฐ จงช่วยให้พ้นจากอุปัทวันตรายทั้งปวงตลอดกาลเทอญ

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑ - ๓๖

^๒เรื่องเดียวกัน .

เมื่อไหว้ครูและแสดงลักษณะของเรื่องว่าเป็นนิทานแล้ว พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) จึงเริ่มคำเนนเรื่องราวของพระเจ้าอุเทนด้วยกาพย์ฉมัง ๑๖ โดยเริ่มดังนี้คือ

คำเนนโดยในคำเนน	จอมจุลจักรพาฬ
ปรันตปะริบตี	
เสวยไอศูรียราชธานี	แก้ว โทสามที
พิศาลพิเศษโสภณ	
โสภาคยอำไพไชยสินธุ์	ใสสุทธิชลริน
คังชาติสาระใสสรง ^๑	

ฯลฯ

แล้วคำเนนเรื่องราวของพระเจ้าอุเทนต่อไปจนจบลงตอนที่พระเจ้าอุเทนพาพระนางवासุดตดา พระมเหสีอีกพระองค์หนึ่งชมสวน โดยใช้คำประพันธ์ชนิดฉันทน์ ๑๑ ฉันทน์ ๑๔ ฉันทน์ ๑๖ ฉันทน์ ๑๕ และฉันทน์ ๒๑ แต่งสลับกับกาพย์ฉมัง ๑๖ และกาพย์สุรางคนางค์ พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) ได้ประพันธ์ตอนจบของการคำเนนเรื่องว่า

สาราอุทเยนทร บเจนพจนคำริ สมุทกียุติ คำนาญ^๒

ตอนสุดท้ายของเรื่องเป็นบทนิคมพจน์ คือบทส่งท้าย ซึ่งกวีจะแสดงความมุ่งหมายในการแต่ง แสดงความอ่อนน้อมถ่อมตัว อันถือว่าเป็นวัฒนธรรมประจำกวีและนักปราชญ์ พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) ก็ยกวัฒนธรรมนี้ไว้เช่นเดียวกับกวีโบราณ กล่าวคือ ตอนท้ายของเรื่องอุเทนคำฉันทน์ พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) ได้บอกที่มาของเรื่อง เจตนา และปณิธานของการแต่ง พร้อมทั้งแสดงความอ่อนน้อมถ่อมตัวในการแต่ง โดยใช้ฉันทน์ ๑๑

^๑เรื่องเดียวกัน.

^๒ต้นฉบับตัวเขียน ส่วนวันที่ ๑, เล่มที่ ๓๓.

อินทรวีเชียรฉันท์ รวม ๑๑ บท ดังนี้

เสรีจันทรำพรณพากย	วรวากยโวหาร
อุเทนทรนิทาน	ธรรมบทมาธูร
ข้าทูลลอบองบาท	บรมนาถนเรนศูริย
เป็นเกล้าสุธาคุณ	คำเนียบทเบาราณ
หวังเป็นพระเกียรติไท	จำเนียรในอนานาน
เทออัฉลาดาญ	สุริยันต์จันทร
ไซอ่างฉลาดอาก	กลปราชพิงสอน
รงงเริ่มเผคิมกลอน	กิจกอบกระตัญ
เมธาชราคุณ	อภุคย์อัฐะชวยชู
แปลงเปลี่ยนคำเนียรกู	วิปลาศคลาศคาลัย
ไว้เป็นภิมยนร	ชนชาติหญิงชาย
ขอยข้าผู้บรรยาย	บุบถอัฐอักษะรา
ไปทันจะยุติยัง	อสังขรรคธรรมา
เวียรวายในสายสา	ครโอมชลาไลย
ควยเคชปะนิชาร	หิณะพาลพิงไกล
ทุกชาติยุติใน	บุรุษยสุทธิโสสานต์
เปรมปราชปรีชา	ธราไตรปิฎกกาล
ฉลาดอากอำนวยทาน	อณะติกะพาเหียร
ไตรพิชไตรเทท	วิษเยศรอปเรียญ
ศีลสัตย์เพิ่มเพียร	วรโพธิยากร
นฤทุกชนฤโศก	นฤโรคอันคร
ชนมายุทธ์มถาวรณ	พิพัสแทนิพพานกาล ^๑ ฯ

^๑ต้นฉบับตัวเขียนสำนวนเดียวกัน, (ดูภาพประกอบ หน้า ๓๘๙-๖).

มีความว่า การแต่งตั้งเรื่องพระเจ้าอุเทนตามนิทานในพระธรรมบทจบ
 ลงแล้ว ผู้แต่งประพันธ์เรื่องนั้นขึ้นตามประเพณีโบราณ คือ เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระมหา
 กษัตริย์ให้ยืนนานตราบโลก พระอาทิตย์และพระจันทร์สลาย เพื่อแสดงความกตัญญูกตเวทิต
 เพื่อความเพลิดเพลินของผู้อ่านทั้งชายหญิง ขอให้ปราศภัยช่วยติเตียนแก้ไขข้อความที่
 คลาดเคลื่อน ภัยอำนาจแห่งปณิธานนี้ ขอให้ผู้แต่งหลีกเลี่ยงจากความชั่ว คนพาล ขอ
 ให้เกิดเป็นบุรุษผู้มีจิตสะอาดบริสุทธิ์และสงบทุกชาติ ขอให้ปราศเบรื่องในคัมภีร์พระไตร
 ปิฎก คัมภีร์ไตรเพท เป็นผู้รอบรู้ในวิทยาการ มีศีลมีสัจย์ มีความพากเพียร ปราศจาก
 ทุกข์โศกโรครภัย มีอายุยืนนาน มีความเจริญ และขอให้ได้นิพพาน

เป็นที่น่าสัง เกตว่าอุเทนคำฉันท์มีลักษณะพิเศษในการแต่งที่แตกต่างจาก
 วรรณคดีคำฉันท์และวรรณคดีประเภทอื่น ๆ อยู่ ๓ ประการ คือ

ประการแรก ได้แก่ บทไหว้ครูของอุเทนคำฉันท์ นอกจากจะกล่าวบูชาพระ
 รัตนตรัย เทพเจ้าผู้ใหญ่ในศาสนาพราหมณ์ พระมหากษัตริย์ บิคามารคา และครูอาจารย์
 แล้ว ยังมีการกล่าวบูชาพระอุปัชฌาย์ ซึ่งไม่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องใดเลย เช่น ใน
 สมุทโฆษคำฉันท์จะกล่าวนมัสการเพียงพระศาสดา พระพรหม พระนารายณ์ และ
 ถวายบังคมพระเจ้าแผ่นดิน ไม่มีบทไหว้บิคามารคา ครูอาจารย์ หรืออุปัชฌาย์เลย

ประการที่สอง วิธีพรรณาสกฺุติพระเกียรติคุณพระมหากษัตริย์ยังแปลกพิสดาร
 กว่าวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ ซึ่งมักกล่าวตามธรรมเนียมเท่านั้น คือ กล่าวบูชาพระรัตนตรัย
 เทพเจ้า และพระมหากษัตริย์ สรรพสิทธิคำฉันท์ และอิลราชคำฉันท์ เป็นต้น

แต่อุเทนคำฉันท์มีการกล่าวสรรเสริญพระเกียรติคุณพระมหากษัตริย์แปลก
 พิสดารกว่ากวีอื่น เพราะนอกจากจะยกพระเกียรติว่า เปรียบดังพระนารายณ์อวตาร
 ลงมาปกครองโลกให้ร่มเย็นเป็นสุขมีสรรพสมบัติมั่งคั่ง ราชาดังเมืองมายอมเป็นเมือง
 ขึ้น ซึ่งเป็นวิธีการพรรณนาอย่างธรรมดาแล้ว พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) ยังกล่าวถึง
 เหตุการณ์ซึ่งกวีคิดว่า เป็นบุญคุณธิการอย่างสูงที่ทรงไ้ช้ข้างแก้วมาสู่พระบารมี ซึ่งไม่มีกวี
 ใดกล่าวสกฺุติเช่นนี้เลย ดังคำประพันธ์ว่า

มังคมบรมจักรจุฑา	ทวาราวดีสถาน
เดชกัษพรระกฤษณวตาร	วรวงคองเป็น
สาสนูปถัมภกตรระศักดิ์	อาณจักรกำจ่ายเชิญ
พราหมณ์สี่ประชาชนกัเย็น	ชนสรพสมบุรณ์
เกิดแกวกรินทรอำนวย	ชำนิจกรพรรคัพูล
เฉลิมภพพาหนอคุณย์	ผดุงเกษสมเค็จแสดง
ทาวเทศถวายสุวรรณา	ลยบรรณาอเนกแขวง
ราชรายคำรืออรินทรแรง	พเอิญออกพระสมภาร
เพ็ญโลกคือไพสพสมบัต	สารพัตจะไพศาล
กรุงเทพมหานครปธาน	สุทศนะเทวไอศุนย์*

ประการสุดท้าย การแก่งอุเทนคำฉันทของพระยาอิศรานุภาพ (อัน) ยังไม่มีตอนจบบริบูรณ์ เรื่องจบเพียงพระเจ้าอุเทนพาพระมเหสีชมสวนเท่านั้น สมควรจะมีเรื่องกล่าวถึงผลของการกระทำอันชั่วร้ายของนางมาคันทิยา ผู้เป็นมเหสีอีกองค์หนึ่งด้วย จึงจะสมบูรณ์ตามแบบนิทานคติธรรมอันเป็นเรื่องสอนใจ ในขณะที่วรรณคดีเรื่องอื่นจะจบเรื่องบริบูรณ์ลงท้ายด้วยความสุขของตัวละครผู้ประพฤติกิ เช่น พระนลคำฉันท อิลราชคำฉันท สมุทโฆษคำฉันท เป็นต้น

ข้อสังเกตในด้านลักษณะการแต่งของอุเทนคำฉันทคงได้กล่าวมาแล้ว เป็นเครื่องชี้ให้เห็นลักษณะนิสัยของพระยาอิศรานุภาพ (อัน) ว่าเป็นกวีที่มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ มีแนวความคิดแปลกไม่เหมือนใคร มีความเชื่อมั่นเป็นตัวของตัวเอง มีความกล้าพอที่จะเสนอสิ่งที่ต่างไปจาก "ครู" หรือ แบบอย่างที่มีอยู่เดิมในกรณีที่เห็นว่า

*พระยาอิศรานุภาพ (อัน), อุเทนคำฉันท, หน้า ๑ - ๒.

เป็นสิ่งที่ไม่เสียหาย โดยไม่เกรงข้อตำหนิใด ๆ ทั้งสิ้น คุณลักษณะเช่นนี้คงจะเป็นปัจจัยหนึ่งที่ส่งเสริมให้พระยาอิศรานุภาพ (อัน) ได้เป็นกวีสำคัญชั้นแนวหน้าผู้หนึ่งแห่งยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น จนเป็นที่ยกย่องนับถือกันตลอดมา และสมควรกับการที่ได้รับพระราชทานรางวัลเงินสดเป็นคนแรก อุเทนคำฉันท์จึงเป็นวรรณคดีที่น่าอ่านน่าศึกษาอีกเล่มหนึ่ง

๔.๓ กลวิธีในการดำเนินเรื่อง

อุเทนคำฉันท์เป็นวรรณคดีที่มีเนื้อหาเป็นนิทานทรงเครื่อง ซึ่งได้เค้าเรื่องจากวรรณคดีบาลี คือ พระชัมภพทัฎฐกถา ภาค ๒ เรื่อง "พระนางสามาวดี" แม้เนื้อหาจะไม่จบบริบูรณ์ตามเรื่องเดิม แต่ก็จัดว่าเป็นนิทานที่มีเนื้อเรื่องค่อนข้างยาว มีความสลับซับซ้อนอยู่บ้าง มีการทำกลอุบายและการซ่อนกล อันเนื่องมาจากความต้องการเป็นใหญ่ ความอวดพวยพาทและความอิจฉาริษยาของนางมาคัณทิยามเหลือองค์ที่ ๓ จึงนับว่าเรื่องอุเทนคำฉันท์เป็นนิทานคำฉันท์ที่มีเนื้อหามากเรื่องหนึ่ง เมื่อนำสามัคคีเภทคำฉันท์และอิศราษคำฉันท์ ซึ่งมีเนื้อหาเป็นนิทานเช่นเดียวกันมาเปรียบเทียบแล้ว จะปรากฏว่าคำฉันท์ทั้งสองเรื่องมีเนื้อเรื่องสั้นกว่า แต่มีแบบฉันทมากกว่า คือสามัคคีเภทคำฉันท์มีฉันทถึง ๒๐ ชนิด อิศราษคำฉันท์มี ๑๗ ชนิด ส่วนอุเทนคำฉันท์มีแบบฉันทเพียง ๘ ชนิดเท่านั้น ทั้งนี้เพราะท่วงทำนองการแต่งแตกต่างกัน สามัคคีเภทคำฉันท์และอิศราษคำฉันท์มีทำนองการแต่งและการดำเนินเรื่องที่เข้มข้น ประณีตงดงาม มีถ้อยคำสำนวนไพเราะ ลีลาการแต่งคล้ายบทละครใน

ส่วนท่วงทำนองการแต่งของอุเทนคำฉันท์คล้ายกับวรรณกรรมโบราณ เช่น ลิลิตพระลอ เสือโคคำฉันท์ และสมุทรโฆษคำฉันท์ มีความประณีตวิจิตรบรรจงในการแต่งเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะการผูกเรื่องและการเลือกสรรคำ เพื่อความไพเราะสละสลวยของบทประพันธ์ มีลีลาจังหวะงดงาม เพื่อชักนำความรู้สึกของผู้อ่านผู้ฟังให้เกิดอารมณ์ต่าง ๆ ร่วมกับตัวละคร การดำเนินเรื่องส่วนใหญ่จะเป็นไปอย่างรวดเร็วฉับไวทันใจผู้อ่าน บางตอนก็เข้มข้น เพื่อให้ผู้อ่านสัมผัสกับบรรยากาศของเรื่องได้อย่าง

ใกล้ซิค แต่ก็ไม่ถึงกับยึกยากหรือเย็นเยื่อจนเกินไป

ตัวอย่างของการดำเนินเรื่องที่รวดเร็วจับใจ ได้แก่ บทบรรยายการแต่งตัวของตัวละคร

ปกติเมื่อตัวละครจะแสดงตอนออกเดินทางหรือออกรบ กวีมักจะพรรณนาให้ตัวละครเปลี่ยนเครื่องแต่งกายใหม่ พร้อมกับบรรยายการแต่งตัวให้ผู้อ่านทราบอย่างวิจิตรพิสดาร เช่น ลิลิตตะเลงพ่าย บรรยายการแต่งกายของพระมหาอุปราชาคอนเคลื่อนทัพจากหงสาวดีไปทำสงครามกับพระนเรศวรว่า

จึงบรมไทชิราช ยุธยาตรยังที่สร้ง ชำระองค์บนาน
ทรงสูคนชชารกลืนตรลบ หอมอวลอบอายจร ทรง
บวรวิภูษิต สนับเพลาพิศพรายพรอย ชายไทรยอเยยะยาบ
ชายแครงทาบเครือวัลย์ รัตพิสตร์พรรณยรรยง นลอง
พระองค์เพริศแพรว มกรแกวเกยूर คบายไพฑูรย์เรื่องจรัส
สะอึงรัตนประพาศ สอดสังวาลเนวียงองค์ มกุฎทรง
เทริคเกศ อยางอิศเรศรามัญ สรวุเป็นรูปอรเคนทุร
เพญพะพานแม่เคียร แสงวิเชียรชอชวง ชำมรงค์รวง
รุ่งพราย ราชนพรคณชัชวาล เครื่องอลงการโออา
งามสงาชคคิเยศ พระแสงคงเคชฉงมาย มือกุมแสง
กรายกรนาค^๑

หรือในบทละครเรื่องอิเหนา ตอนพรรณนาการแต่งกายของอิเหนา เมื่อจะเดินทางไปร่วมงานศพยัยิกาที่เมืองหมันทยา ก็พรรณนาอย่างละเอียดล่อว่า

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ลิลิตตะเลงพ่าย, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓. (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๒), หน้า ๑๖๓.

เมื่อนั้น
 ครั้นรุ่งรางแสงสุริยา
 ลูบไล้สุคนธาอาองค์
 สอดไสสนับเพลาพลาง
 ฉลององค์ไหมคม่วงรวงระยับ
 เจียรบาดตากทองแดงลวน
 กรองศอสังเวียนวิเชียรขวง
 ทาบกุศันประดับขับชอน
 สัมรงค์เพชรแพรวแวววิบ
 เหน็บกรีชฤทธิ์รอนสำหรับบุทช

ระเคนมณตรีโอรสา
 เสด็จมาสรุสงสรพวงค์
 น้ำมันจันทน์บรรจงทรงพระสำอาง
 ทรงภูษาแยงอย่างลายกระบวน
 อบอุ่นรับจับกลิ่นหอมทวล
 เข็มขัดคาคคาคกรพระนคร
 ทับทรวงสังวาลห้อยสร้อยออน
 ทองกรเกาคูชมพูนุท
 กรรเจียกปรับรับทรงมงกุฎ
 งามคิ่งเทพบุตรบทรจร

บทพรรณนาการแต่งกายในอุเทนคำฉันท์หาเป็นเช่นนั้นไม่ พระยาอิศรานุภาพ
 (อัน) จะกล่าวพรรณนาการแต่งกายของตัวละครอย่างรวบรัดเพื่อให้ผู้อ่านเบื่อ เป็นการ
 สนองจุดประสงค์ของการดำเนินเรื่องให้รวดเร็วทันใจ ขณะเดียวกันก็พยายามรักษา
 แบบแผนของการพรรณนาการแต่งกายตามธรรมเนียมนิยมในการแต่งของวรรณคดีไทยไว้
 เป็นต้นว่า บทพรรณนาการแต่งกายคนหนึ่งของอุเทนคำฉันท์ ใช้วิธีพรรณนาสั้น ๆ จำนวน
 คำประพันธ์น้อย แต่ได้รกรสเท่ากับบทพรรณนาที่ยืดยาวในวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ เช่น
 พระราชนิพนธ์บทละครเรื่องอิเหนา ลิลิตตะเลงพ่าย ลิลิตพระลอ เป็นต้น

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

*พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, บทละครเรื่องอิเหนา,
 (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๐๖), หน้า ๓๗ - ๔๖

บทพรรณนาการแต่งกายตอนนั้นมีความ

เสด็จจากบรรยงก์ไสยวงศ์

ชานพระน้องนาง

ลีลามาสไรจสรงชล

สำอององค์อำพล

วารวิมล

สุคนษอบวลาอาย

ทรงเครื่องเรื่องรัตนพรรณราย

แพรวแพรวพรายพราย

กวยสัปรทนต์จำรูญ^๑

พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) ใช้กาพย์มังพรรณนาการแต่งกายของพระเจ้าอุเทน และพระนางवासูลทัตตะเพียง ๓ บทเท่านั้น แต่ได้ใจความครบถ้วน เมื่อผู้อ่านอ่านแล้ว จะรู้สึกเหมือนประสบการณ์การแต่งกายอย่างงดงามแพรวพราวของตัวละครทั้งสองประจักษ์ชัดแก่ตาจริง ๆ เนื่องจากผู้แต่งเลือกใช้คำอย่างประณีต ไม่ทำให้รู้สึกว่าท่วงทำนองของคำประพันธ์เรงรัดเกินไป และคำทุกคำในบทประพันธ์ที่ยกมาส่วนใหญ่เป็นคำเป็น จึงมีเสียงทอดยาว แต่ก็มีความตาย ซึ่งมีเสียงสั้นแทรกสลับบ้าง เสียงคำประพันธ์จึงไม่ยืดยาวเกินไป นอกจากนี้ พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) ยังเล่นเสียงสัมผัสสระและพยัญชนะเกือบทุกวรรค เป็นต้นว่า เล่นเสียงพยัญชนะ "ย" "น" "ล" และ "ส" ในบทแรก เล่นเสียงอักษร "อ" และ "ว" ในบทที่สอง เล่นเสียงอักษร "พ" ในบทที่สาม ทำให้เสียงคำในแต่ละวรรคส่งทอดต่อกันอย่างกลมกลืน มีเสียงไพเราะยิ่ง

ในที่บางแห่งต้องการคำพุดยืดยาวเพื่อให้ผู้อ่านเกิดความรู้ความเข้าใจตามที่กวีต้องการ พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) กลับใช้การเปรียบที่กะทัดรัดสั้น ๆ ว่า

^๑พระยาอิศรานุกภาพ (อัน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๑๖๐.

ปรากฏจรัลเห็นปรากฏ
สง่าจะง่าขรณี^๑

คือเขาจักรพาฬ

คือเปรียบเทียบว่าเชิงเทินป้อมปราการเมืองโกสัมพีของพระเจ้าปรีดปะนั้น
สง่างามใหญ่โตเหมือนเขาจักรวาลราวกับจะครอบแผ่นดินไว้ทั้งหมด การเปรียบว่าใหญ่
โตเหมือนเขาจักรวาล ทำให้ผู้อ่านทราบได้ทันทีว่าเสานางจรัล เชิงเทิน และป้อม
ปราการเมืองโกสัมพีนี้ใหญ่โตเพียงไร

ตัวอย่างของการดำเนินเรื่องที่เข้มข้น มักเป็นบทพรรณนาเกี่ยวกับอารมณ์
ความรู้สึกของตัวละคร มีปรากฏอยู่หลายตอนในเรื่อง เป็นต้นว่า บทพรรณนาความโศก
เศร้าเสียใจของตัวละครตอนหนึ่ง จะใช้การพรรณนาอย่างซ้ำ ๆ และยืดยาว เพื่อให้
ผู้อ่านเกิดอารมณ์โศกเศร้าร่วม บทพรรณนานั้นมีว่า

อาไอ้อักขุพาสูศารัตนจอม	
เคยเรียมถนอมอมอม	อนงค์
ร่วมสุขทุกขบร้างจะห่างพระอรองค์	
ฤาเวรนุจรจง	ประจาก
เจ็บจิตต์จันท์พิทคแลณกนิฐพราก	
จักตามก็ตามยาก	จะบิน
แม่มาทราชริปูและอยู่ณธรณิน	
สู่ตายจะไพริน	ฤคิ
รักเจ้าใครและจะเห็นก็เป็นคุจบคิด	
น้อยใจเพราะไรฤทธิ	จะตาม

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

เสียดายยกยอพรราชวิลาสคิลกกวม	
หกสวรรณศรีธรรมวงศา	บุญ
ฉวีวรรณพรพรรณพัทลุงลักขวิบูลย์	
เกศแก้วจำรูญนิล	มณี
แก้วจอมกมลคันทน์ภูษิต	
ชายเนตรละทีโลก	ละลาญ
กรรณางนุชกลอุบลวิบูลย์	
นาสาอังกสุกาญจน์	พิมล
งามโอบอรุณจุแยมและแกมปรีศนซ์	
แสงจันทร์ระยับยล	พระพราย
คางคือสีห์และสอคือคองหงส์ระวาย	
อังกษายะฉิ่งผาย	พิลาศ
ทรวงเทียมแทนพระมัทมภิรมย์รัตนอาสน์	
ฉันทิยามประทุมมาศ	บุคัล
กรกมลวงพระเศษนทร์สุเรนทรฤทัย	
น้วนอ่อนนขาพรรณ	วิเชียร
นารีศรีสมร เรียมก็เทียมทิพย์เจนิยน	
โรมรันละเมียรเจียร	จรลิ่ง
งามเอวอรุณพาดตระการตระกลดลิ่ง	
คล้ายคลึงต้นโกลวัด	ลดา
กล้วยทองเทียมอรุณขงส์คือขงส์ลีหลิดา	
เยื้องอย่างละคราแล	ลำภา

นางในไทรภพเทียบดูเปรียบลักษณะเงา	
แก้วกัลยาเยา	พคิ
เรียบไค่นุชลาเพ็ญและเป็นพระ มหิณี	
ศรีสวัสดิ์คัมภีร์	สุรางค์
ไค้สมนาฏนฤมลกุศลบุรพปาง	
โคบายปโคหนอนาง	นิราส
เจ้าตายยังก็เป็นและเป็นทุกขอนาถ	
ใจเจียรจะชากคคิ	บวาย
ปราณีองค์ปิยบุตรก็สุคสมร หมาย	
ไค้ออกจะหญิงชาย	กยล
เสียบแรง เป็นชัตติยาและมาทุกขวิกล	
มียากจะอยู่ทน	เทวษ
ครวญพลงนองชลนารากรชิบะศรี	
อากัป้อาเภท	พิกาล ^๑ ฯ

จะเห็นว่า พระยาอิศรานุภาพ (อัน) ใช้นั้นที่ ๑๕ ถึง ๒๓ บท พรรณานาอารมณ์ โศกเศร้าเสียใจของพระเจ้าปรีนครปะกษัตริย์แห่งโกสัมพี เมื่อทราบข่าวการสูญเสียพระมเหสีผู้ที่รักอย่างกระตั้นหันขณะที่กำลังมีความสุขยิ่ง เพราะชีวิตของพระเจ้าปรีนครปะกษัตริย์บริบูรณ์แล้วทุกอย่าง คือเป็นมหากษัตริย์ที่ทรงอำนาจครองแคว้นอันกว้างใหญ่ไพศาล มีพระมเหสีที่ทรงพระสิริโฉมยิ่ง และกำลังมีพระราชโอรสซึ่งไกลวันประสูติเป็นผู้สืบราชสมบัติต่อไปแทนพระองค์ จึงนับว่าพระเจ้าปรีนครปะกำลังอยู่ในสภาพของผู้มีความสุข

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓ - ๕.

อย่างเปี่ยมล้น เมื่อต้องประสบกับเหตุการณ์ที่ไม่คาดฝันเกิดขึ้น คือพระสมเด็จถูกนกหัสดีรินทร์ โฉบไป ขอมทำให้พระเจ้าปรีนครปะเสียดพระทัยมาก จนไม่อาจดำรงพระสติได้เลยสลบไป หลังจากฟื้นคืนพระสติแล้ว ก็ทรงเฝ้าแต่ปริทวนการคร่ำครวญถึงนางด้วยความแสนเสียดายอาลัยรักในดวงนางอย่างยิ่ง พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) เข้าใจซึ่งถึงความรู้สึกของผู้ตกอยู่ในสภาพต้องสูญเสียก็ยิ่ง จึงใช้ฉันทพรรณนาความอาลัยรักอย่างยืดยาวหลายสิบบท พร้อมทั้งคำเนิ่นเรื่องอย่างอ้ออึ้ง เชื่องช้า ไม่เร่งรัด ต่างกับการพรรณนาการแต่งกาย และการเกินทัพมาก ซึ่งเป็นไปอย่างเร่งรัดฉับพลัน ยิ่งกว่านั้นพระยาอิศรานุกภาพ (อัน) ยังเลือกใช้คำที่มีเสียงสั้นสลับกับเสียงยาว ทำให้มีเสียงคล้ายเสียงคนรำไห่สะอึกสะอื้น เช่น ใช้คำว่า "เจ็บจิตต์" "ใจเจียรจะซาด" "เสียดแรงเป็นชัตติยา" "น้อยใจ เพราะไรฤทธิ จะตาม" ทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกร่วมกับพระเจ้าปรีนครปะ คือ รู้สึกเหมือนเจ็บปวดคร่ำครวใจ ใจว้าวหวี ๆ แทบจะขาดรอน ๆ ลง ทั้งแค่นใจและน้อยใจที่มีอำนาจเป็นถึงกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ แต่ก็ไม่มีฤทธิ์พอที่จะติดตามนางคืนมาได้ นับว่าพระยาอิศรานุกภาพ (อัน) คำเนิ่นเรื่องได้เหมาะสมกับเหตุการณ์มาก จนทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์โศกเศร้าคล้ายกับได้ร่วมรับชะตากรรมนั้นด้วย

นอกจากจะคำเนิ่นเรื่องอย่างเข้มข้นบ้าง รวดเร็วฉับไวบ้าง สลับกันแล้ว อุเทนคำฉันท์ยังใช้โวหารการบรรยายและการพรรณนาเรื่องราวต่าง ๆ สลับกันตามความเหมาะสมของเนื้อเรื่อง บางครั้งก็สอดแทรกด้วยบทสนทนาโต้ตอบกันระหว่างตัวละครต่าง ๆ เช่น ระหว่างพระเจ้าอุเทนกับพระนางสามาวดี พระเจ้าจันทปะชโชตกับพระเจ้าอุเทน เป็นต้น บางครั้งก็สอดแทรกการสั่งสอนคติธรรม วิธีการบรรยายและการพรรณนานั้นจะเป็นไปตามลำดับวัน เวลา และเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ตั้งแต่ต้นจนจบ คึงนิทานจักร ๆ วงศ์ ๆ เป็นต้นว่า พระอภัยมณี ลักษณะวงศ์ ไม่มีความสลับซับซ้อนเงื่อนมากนัก อ่านแล้วเข้าใจง่าย ทั้ง ๆ ที่เนื้อเรื่องของวรรณคดีเรื่องนั้นค่อนข้างยาว แต่บางครั้งพระยาอิศรานุกภาพ (อัน) ก็ใช้กลวิธีคำเนิ่นเรื่องแบบย้อนกลับ (flash back) คือ มีการเล่าเรื่องย้อนต้น อธิบายที่มาของเหตุการณ์บางเรื่อง เพื่อให้ผู้อ่านสงสัยใน

เหตุการณ์นั้น จึงนับว่า อุเทนคำฉันท์มีท่วงทำนองการแต่งและการดำเนินเรื่องที่เหมาะกับรูปแบบของเรื่องคือเป็นนิทาน ทั้งยังสนองความต้องการของผู้อ่านซึ่งต้องการอ่านเรื่องที่เข้าใจง่าย และให้ความสนุกสนานเพลิดเพลินทั้งคดีชีวิตไปในพร้อม ๆ กันด้วย

สรุปแล้วการดำเนินเรื่องของอุเทนคำฉันท์เหมาะสมกับรูปแบบของเนื้อเรื่อง เป็นไปอย่างมีระเบียบประณีตทุกชั้นตอน โดยมีพระเจ้าอุเทนเป็นแกนกลางของเรื่อง ทำให้ฉันท้เรื่องนี้มีเอกภาพเป็นอย่างดี

นอกจากนี้ลักษณะเด่นของการดำเนินเรื่องของอุเทนคำฉันท์อยู่ที่ความกะทัดรัดในการใช้คำ และความฉับไวในการดำเนินเรื่อง แต่ขณะเดียวกันผู้แต่งก็ไม่ทิ้งความไพเราะของคำประพันธ์ ลักษณะเช่นนี้สะท้อนให้เห็นความตั้งใจของผู้แต่งว่า มุ่งจะเล่าเรื่องให้ผู้อ่านรู้เรื่องราวอย่างรวดเร็วทันอกทันใจ ซึ่งสอดคล้องกับจุดประสงค์ของผู้แต่งที่กล่าวไว้ตอนต้นเรื่องว่า แต่งเรื่องนี้ขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ เพื่อถวายเป็นความจงรักภักดี และเพื่อเล่านิทานธรรมะให้หญิงชายทั้งหลายฟัง เป็นเครื่องสดับสติปัญญาด้วย.

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย